

van Yme Kuiper over het Haagse milieu van Couperus' *Boeken der kleine zielen* en van Wessel Krul over de jaren zestig werden eigenlijk voor een andere gelegenheid geconcipieerd. De verburgerlijking van de arbeidersbeweging waarover Homme Wedman bericht, is interessant maar hier eigenlijk minder terzake. Aerts moet dan ook appels en peren met elkaar vergelijken. Als dit boek ons immers iets leert, dan is het dat er over 'Nederlandse burgerlijke cultuur' in algemene zin weinig zinnigs te zeggen valt. Het begrip is er gewoonweg veel te vaag voor. Juist Huizinga's bewering dat eigenlijk alle Nederlanders burgers zijn, blijkt bij nader inzien een ongeschikt uitgangspunt te zijn. Stadsburgers uit de Middeleeuwen, Jacob Cats in de zeventiende eeuw, de patriotten uit de achttiende en Eline Vere in de negentiende eeuw hebben hooguit een volkskarakter gemeenschappelijk. Nederlandse burgerlijke cultuur is klaarblijkelijk geen sociaal-culturele geschiedenis van één bepaalde klasse. Dat maakt de afzonderlijke opstellen in dit boek niet vruchteloos. Integendeel. De som is echter in dit geval minder dan de afzonderlijke delen.

Maarten Prak

F. van der Pol, M. Smit, ed., *De susteren van Sanct-Agnietenhuus. De geschiedenis, materiële cultuur en spiritualiteit van het Kamper Agnietenconvent* (Publicaties van de IJsselacademie C; Kampen: IJsselacademie 1997, 208 blz., f44,95, ISBN 90 6697 088 X).

Of de '20ste-eeuwse lezer' uit dit boek 'kan ... opmaken dat de mensen uit de Middeleeuwen, ondanks grote verschillen in cultuur en spiritualiteit, veel met ons gemeen hebben', zoals de samenstellers van deze bundel in hun voorwoord wensen, valt te betwijfelen. Het boek is eenvoudigweg een degelijke bundel artikelen over een bepaald klooster in Kampen, kennelijk verschenen naar aanleiding van opgravingen uit 1990 tot 1992. Al in 1902 waren sporen van het klooster aangetroffen, en toen in 1990 het terrein waar het gestaan had door sloop weer vrij kwam voor onderzoek, werd een uitgebreider opgraving mogelijk. Een fors deel van het boek (ruim 70 van de 200 bladzijden) is dan ook een weergave van de resultaten die de archeologen behaalden. Dit omvangrijke middenluik wordt voorafgegaan door een inleiding over de geschiedenis van het klooster en gevolgd door drie bijdragen over getijdenboeken die uit het Agnietenhuis stammen. Het boek vormde, zoals dat tegenwoordig gaat, de aanleiding voor een symposium waarvan de teksten op hun beurt weer gepubliceerd zullen worden, een aardige vorm van wonderbaarlijke vermenigvuldiging van boeken.

Wanneer het Agnietenklooster gesticht werd, is onbekend, een datum rond 1400 lijkt aanneemelijk. Ontstond het convent uit een gemeenschap van begijnen of zusters van het gemene leven, zoals Grooten veronderstelde in zijn studie over *Niet aan kloostergeloften en regel gebonden gemeenschappen van devote vrouwen te Kampen* (Utrecht, 1981)? M w. Van Vliet spreekt in haar bijdrage over de geschiedenis van het Agnietenconvent geen oordeel uit, maar constateert dat de eerste vermelding van het convent uit 1422 dateert en dat de zusters toen tot de derde orde van St. Franciscus behoorden. Vervolgens schetst zij de gebruikelijke fricties met het stadsbestuur dat herhaaldelijk hervormingen door wilde voeren en onroerend goed niet graag in de dode hand zag verdwijnen. Opvallend is de bepaling uit 1424 die meende dat de zusters te hard werkten, en dus het aantal linnen-weefgetouwen terugbracht, evenals de maximaal toegestane arbeidstijd. Wond het stadsbestuur zich alleen op over de ARBO-regels, of ook over de concurrentie die het convent de handwerkslieden in de stad aandeed? Van Vliet constateert in elk geval dat voor 'rust en ontspanning' in het drukke kloosterleven weinig tijd overbleef — maar dat was natuurlijk ook niet de bedoeling.

Uiteraard ging het convent in de zestiende eeuw verloren, hoewel tot 1611 of 1612 uitkeringen aan voormalige zusters voldaan werden. De laatste resten van het kloostergebouw werden in 1844 gesloopt. Het archeologisch onderzoek leidde tot een indeling van de bouwgeschiedenis in drie fasen: een eenvoudig gebouw in de nieuwe stadsuitbreiding rond 1400, vervolgens grootschalige nieuwbouw inclusief een kapel in het midden van de vijftiende eeuw, en tenslotte forse verbouwing en uitbreiding rond 1500. Na de reformatie viel het complex uiteen in woningen en gebouwen voor industrie. Een hoofdstuk over de materiële cultuur en de begravingen op het kloosterterrein besluiten dit onderdeel van het boek. Laarman, die de begravingen beschrijft, constateert onder andere een bovengemiddeld aantal vrouwen met kruis-schedels, een erfelijke afwijking. Hij brengt dit in verband met de beperkte groep families waaruit het klooster zijn leden recruteerde.

Het derde deel van de bundel is gewijd aan een omstreeks 1475 afgeschreven getijdenboek van het convent, een versie van Geert Grootes vertaling, aangevuld met vrij zeldzame getijden van Agnes en Augustinus. Van der Pol schetst fraai het geloofsleven zoals men dat in een vrouwenconvent kon verwachten, en plaatst het getijdenboek als 'geestelijke landkaart' die 'richting wees naar het hemelse doel'. Vervolgens biedt hij een teksteditie van het 'Ghetijde van allen heiligen die Suyncte Augustinus gemaket hevet', vergezeld van een moderne vertaling en voorzien van effectieve en behulpzame annotatie. Het tweede 'zeldzame' getijde, dat van St. Agnes, is onderwerp van de bijdrage van G. O. Sander, een bewerking van zijn doctoraal-scriptie. Het thema van het getijde is 'het beleven en genieten van de goddelijke minne in de eenwording met God: de mystieke eenheid' (187) — en voor de zusters was Agnes patrones en voorbeeld.

Een literatuuroverzicht besluit dit door Arbel, een firma die zich helaas 'productieburo' noemt, fraai en overzichtelijk vormgegeven boek.

F. J. Kossmann

C. G. Roelofsen, E. C. Coppens, ed., *L'eau et le droit. Wateringues, la construction des digues et des polders. Éléments de juridiction (16e-20e siècles). Actes des journées internationales d'histoire du droit des pays flamands, picards et wallons, Dordrecht, 16-19 mai 1996* (Rechts-historische reeks van het Gerard Noodt instituut XXXVII; Nijmegen: GNI, 1997, ix + 228 blz., ISBN 90 71478 48 3).

De congresbundel *L'eau et le droit*, die werd uitgegeven door de 'Société d'histoire du droit et des institutions des pays flamands, picards et wallons' bevat twaalf bijdragen van ongelijke lengte en belang. Zes zijn van de hand van Nederlandse auteurs en hebben betrekking op Nederlandse thema's. De andere zes zijn van Franstalige auteurs en hebben betrekking op Frans-Vlaanderen en het voormalige graafschap Vlaanderen. Tien artikelen zijn in het Frans gesteld. In diverse opzichten hebben de bijdragen iets te maken met de relatie water en recht.

Zo komt het economische aspect van het water en de rechten die daarmee verbonden zijn tot uiting in Palmens bijdrage over Dordrecht (stapelrecht) en Deligne's artikel, waarin de bevaarbaarheid van de Scarpe centraal staat. Deze auteur gaat onder meer in op de middelen die werden aangewend om aan droogteperiodes het hoofd te bieden. Ook wordt in dit artikel het economische belang benadrukt van de doorgaans als nutteloos beschouwde 'marais' en wordt duidelijk welke rechten daarmee samenhangen. De andere bijdrage van Mestayer over de Scarpe is louter historisch-geografisch en hoort eigenlijk niet direct in deze bundel thuis.